

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

ÜLVİYYƏ AĞAYEVA
BDU, tarix elmləri namizədi
E-mail atoshi@mail.ru

ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİNİN XIV-XV ƏSR TARIXINƏ DAİR (FƏSİH XƏVAFININ “MÜCMƏLİ FƏSİHI” ƏSƏRİ ÜZRƏ)

Açar sözlər: Şirvan, Çobanilər, Cəlairilər, siyasi tarix

Ключевые слова: Ширван, Чобаниды, Джелайриды, политическая история

Key words: Shirvan, Chobani, Calairi, political history

Herat tarixçisi Fəsih Xəvafinin “Mücməli Fəsihi” əsəri Azərbaycan tarixinin XIV-XV əsrlər dövrü üçün mühüm məxəzlərdən biridir. XIV əsrin sonu-XV əsrin əvvəllərində baş vermiş hadisələrin müasiri, bir çox siyasi proseslərin bilavasitə iştirakçısı və şahidi olan Fəsih Xəvafinin məlumatları, tarixi faktların zənginliyi, hadisələrin şərhinə qərəzsiz yanaşma metodu ilə seçilən “Mücməli Fəsihi” bəzi tarixi hadisələrin daha müfəssəl təsviri və xronoloji baxımdan dəqiqliyi ilə digər qaynaqlardan fərqlənir.

Əsərdə siyasi tarix problemlərinə daha geniş yer verilmiş olsa da, iqtisadi, sosial-ictimai və mədəni həyatla bağlı məlumatlar kifayət qədərdir. Şirvanşahlar dövlətində də baş verən diqqətəlayiq hadisələr salnamədə öz əksini tapmış və bu məlumatlar istər siyasi tarix baxımından, istərsə də iqtisadi-sosial vəziyyət baxımından Şirvanın XIV-XV əsrlər dövrü üçün daha əhəmiyyətlidir. Məs., h.746-cı ildən (1345/46) bəhs edərkən Fəsih Xəvafi Şirvan hakimi məlik Kavus ibn Keyqubadın məlik Əşrəfin yanına gəldiyini və onun Məlik Əşrəf tərəfindən çox yaxşı qarşılandığını qeyd edir. Sonra isə məlik Kavusun Məlik Əşrəfin qəddarlığından ehtiyatlanaraq tələsik Şirvana qayıtdığını göstərir. Müəllif yazır: «Hacı Şəhriyarın oğlu əmir Vəfadarın Məlik Əşrəf tərəfindən öldürülməsi. Məlik Kavus bundan qorxaraq Məlik Əşrəfi tərk edib Şirvana yola düşdü. Məlik Əşrəf Xacə Əbdülhəyi və Əxi Şahmalıyi Kavus və atası Keyqubad üçün qoyulmuş hədiyyələr, papaqlar, bəzəkli kəmərlər və bahalı xalətlərlə Şirvana göndərdi. Onlara əmr etdi ki, Keyqubadın qızını onunla evlənmək üçün gətirsinlər. Kavus və onun atası Keyqubad Məlik Əşrəfə çoxlu hədiyyələrlə belə cavab verdilər: « Biz nəkarəyik ki, Məlik Əşrəf diqqətini bizə yönəldə və bizdən qız istəyə» (1, s. 72).

Bu kiçik parçadan məlum olur ki, Çobani əmiri Məlik Əşrəfin Şirvanı özündən tam asılı hala salmaq istəyi Şirvan hakimləri tərəfindən məharətlə dəf edilmiş və onların münasibətləri düşmənçilik mövqeyinə keçmişdir. Bu heyfi onlarda qoymaq istəməyən məlik Əşrəf h.749-cu ildə (1348/49) Arran Qarabağında qışlaqda olarkən Şirvana hücum edərək qarət və talanlardan sonra geri dönür. Keyqubad və Keykavus müdafiə üçün qüvvəyə malik olmadığından qalalarda möhkəmlənirlər. Bu məlumatlardan aydın olur ki, Çobanilər Şirvanı özlərinə tabe etmək istəsələr də buna nail ola bilməmişlər.

Sonrakı illərin təsvirində də Şirvanla qonşu dövlətlərin münasibətlərinə toxunan faktlar çoxdur. Məsələn, h.768-ci il (1366/67) hadisələrini təsvir edərkən Cəlairilər dövləti ilə Şirvan arasındakı münasibətlərdən danışarkən Fəsih Xəvafi göstərir ki, Sultan Üveysin Azərbaycanda olmamasından istifadə edən Əmir Kavus Şirvani Qarabağa gəlmiş və əhalini köçürmüşdür, bundan qəzəblənən Sultan Üveys Bayram bəyi və qoşun əmirilərini Şirvana göndərir. Kavus bu dəfə də qalaya çəkilir. Üç ay ərzində qoşunlar Şirvan vilayətində yerləşirlər. Nəhayət, Kavus vasitəçilərin köməyi ilə müqavilə bağlayır və qaladan çıxır. Bayram bəy tərəfindən Sultan Üveysin hüzuruna gətirilmiş Kavus üç ay həbsdə saxlanır və yalnız bundan sonra onu bağışlayır və öz torpaqlarında hakimiyyəti yenidən ona həvalə edirlər (1, s. 100).

Artıq Şirvanın Cəlairilərə tabe edilməsi və bu tabeçiliyin Sultan Üveysin hökmranlığının sonunadək davam etməsi sonrakı məlumatlardan üzə çıxır. H.774-cü il hadisələrində (1372/73) Məlik Kavus ibn Keyqubad Şirvanının ölümündən danışarkən, Fəsih qeyd edir ki, Sultan Üveys bundan xəbər tutan

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

kimi, bu müddətdə onun yanında xidmət etmiş Məlik Hüşəngə lütfkarlıq göstərərək Şirvana atasının yerinə göndərir (1, s.107) Deməli, Kavusu özünə tabe edərək onun bir daha üsyana qalxmayacağından əmin olmaq üçün oğlu Hüşəngi Sultan Üveys girov kimi öz sarayında saxlayıbmiş. Kavusun ölümündən sonra onun yerinə Hüşəngin keçməsi ilə Sultan Üveys Şirvan üzərində hakimiyyətini təmin etmiş olur.

Sultan Üveysin ölümündən sonra varisləri arasındakı ixtilaflar Cəlairilər dövlətinin nüfuzuna ciddi zərbə vurmuş və bundan istifadə edən müxtəlif feodal qruplarının mərkəzi hakimiyyət uğrunda çəkişməsi yenidən güclənmişdi. Belə bir tarixi dövrdə Azərbaycan istiqamətində Teymur və Toxtamışın istilacı yürüşlərinin başlanması siyasi durumu daha da mürəkkəbləşdirmişdi. Məlumdur ki, Teymurun Səmərqəndə qayıtmasından sonra Qızıl Orda hökmdarı Toxtamış xan 90 minlik ordu ilə Dərbənddən keçməklə Azərbaycana yürüş etmiş, Şirvanşah İbrahimi tabe edərək Təbriz, Mərənd, Marağa və Naxçıvanı qarət etmiş, 200 min əsirlə geri qayıtmışdı (2, s.50-51).

Toxtamışın Azərbaycana bu işğalçı yürüşü haqqında heç bir təfəsilat verməyən Fəsih Xəvafi yalnız Təbrizin qarət olunduğunu göstərir (1, s.125).

«Mücməli Fəsihi»də Şirvanşahlarla ilgili məlumatlara bir də Şeyx İbrahim Dərbəndinin Əmir Teymurun hüzuruna getməsi ilə əlaqədar təsadüf edilir. Yaranmış mürəkkəb tarixi şəraitdə son dərəcə uzaqgörən siyasət yeridən I İbrahim Teymurla yaxınlaşmaqla Şirvanı qarət və talandan xilas etməyə müvəffəq oldu. Fəsih Xəvafi bu hadisəyə toxunaraq yazır ki, Əmir Şeyx İbrahim Dərbəndi çoxlu hədiyyələrlə Əmir sahibqıranın hüzuruna gəldi, onun mərhəmət və nəvazişini qazandı (1, s.126-127). Qaynaqların məlumatına görə Teymur İbrahimi Böyük Qafqaz sıra dağlarına qədər ərazinin, o cümlədən Şirvan və Şamaxının hakimi təyin edir (3, s. 135 ; 4, VI c.s.150).

Bundan sonrakı bütün tarixi hadisələrdə Fəsih Xəvafi Kürdən cənubda baş verənləri ön plana çəkmiş, Şirvanşahlarla bağlı olaraq heç bir diqqət cəlb edən məlumat verməmişdir. Maraqlıdır ki, Teymurun ölümündən sonra qeyd etdiyi hadisələr böyük məsuliyyətlə yanaşan müəllif Şeyx İbrahimin 1406-cı ildə Təbrizdə iki aylıq hakimiyyətini də xatırlatmamışdır. Yalnız Sultan Əhmədlə Qara Yusif arasında baş verəcək döyüşdə kömək üçün Şirvanşah İbrahimin Sultan Əhmədə oğlu Kəyumərsin başçılığı ilə qoşun göndərdiyini və Kəyumərsin Qara Yusif tərəfindən İrciş qalasına salındığını qeyd edən Fəsih həm də göstərir ki, Şirvanşah oğlunu azad etmək üçün nə qədər pul təklif etsə də bu, bir nəticə verməmişdir (1, s.703; 5,s.164) (*əlavə et burə*)

Daha sonra Fəsih Xəvafinin məlumatına görə h.815-ci ildə (1412) Kür çayını keçən Qara Yusif ramazan ayının ortalarında (19 dekabr 1412) Əmir Şeyx İbrahim Dərbəndi, Şəkili Seyid Əhməd, gürcü Konstantin və digər gürcü əmirləri ilə döyüşə girir və Şeyx İbrahimi, qardaşı Bəhlulu, Konstantini, onun qardaşını və digər gürcüləri əsir alır. İ.P.Petruşevski Ə.Səmərqəndinin «Mətlə-əs-səddeyn və məcmə-əl-bəhreyn» əsərinə istinad edərək göstərir ki, bu döyüş Kür sahilində h.815-ci ilin şaban ayında (6 noyabr-4 dekabr 1412) baş vermişdir (6, s.160). Ə.Səmərqəndinin əsərinin 1969-cu il Daşkənd nəşrində göstərilir ki, Qara Yusif şaban ayının 12-də Təbrizdən çıxaraq Qarabağa gəldi (17 noyabr 1412). Göründüyü kimi, söhbət heç də döyüşün baş verdiyi tarixdən getmir və Xəvafinin şərhə daha səhihdir. Amma, Qara Yusifin İbrahimin azad edilməsi müqabilində 1200, qardaşı Bəhlul üçün 200, qazi Zahirəddin ibn Bəyazid üçün 100 İrak tüməni tələb etməsi dövrün digər qaynaqlarında əksini tapmış olsa da (6, s. 160;; 4,s.189; 5, VI c. s. 628.) bu məlumat «Mücməli Fəsihi»də yoxdur. Fəsihin verdiyi məlumata görə, Qara Yusif tələb edilən məbləğ ödənildikdən sonra Şeyx İbrahimi azad etsə də, qısa qədər onu Təbrizdə saxladı (1,s 211). Beləliklə, Şirvanşah İbrahim Qara Yusifdən vassal asılılığını qəbul etdi və Şirvanı idarə etmək haqqında icazə aldıqdan sonra vətənə qayıtdı. Bu hadisələrdən sonra bizim müəllif, demək olar ki, Şirvanşahlarla ilgili heç bir məqama toxunmur. Yalnız 1420-ci ildə (h.823) Sultan Şahruxun Azərbaycana yürüşü ilə əlaqədar olaraq Şirvanşah I Xəlilullahın onun iqamətgahına getməsindən bəhs edilmişdir.

Fəsih Xəvafinin «Mücməli Fəsihi» əsərində təkcə Şirvan tarixi ilə deyil «Şirvan» toponimi ilə bağlı məlumatlara da rast gəlirik. Məsələn, h.776- cı ildə (1374/75) Şeyx Üveysin ölümündən bəhs edərək Fəsih onun oğlu Şeyx Həsənin də edamından danışaraq göstərir ki, Sultan Üveysi Şirvan arxasında,

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

Şeyx Həsəni isə Dəməşqiyyə binasında dəfn etmişlər (1, s. 108) Ehtimal etmək olar ki, müəllifin Şirvan arxası ifadəsi Təbriz yaxınlığındakı Pirane Şirvan adlanan yerə şamil edilmişdir (7, s.197), ona görə də bu toponim Şirvanşahlar dövlətinin ərazisinə aid deyil.

Yuxarıda qeyd olunanlardan bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Elxanilər dövlətinin faktiki olaraq tənəzzülündən sonra, Elxanilərlə Qızıl Orda arasındakı müharibələrin səngiməsi nəticəsində Şirvanın iqtisadiyyatında müşahidə olunan dirçəliş qısa müddətli durğunluqlar istisna olmaqla bütün XIV – XV əsrləri əhatə etmişdir.

Şirvanının iqtisadi yüksəlişinə I İbrahim (1382-1417) uzaqgörən siyasəti nəticəsində bölgədə yaranmış siyasi sabitlik də çox mühüm təsir göstərmişdi. XIV-XV əsrlərdə Şirvan bölgəsində yaranmış iqtisadi yüksəlişi dövrün bir çox qaynaqlarının məlumatları da sənədləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. فصیح خوافی . مجمل فصیحی ، جلد دوم مشهد ، 420،1961 ص
2. Зейняддин бин Шҗамдуллаш Гязвини . Зейл-е тарих-е гозиде . Тярҗма , мҗяддия , гейдляр вя эюстярибияр М.Д. Казымов вя В.З. Пирийевиндир . Бақы, Елм, 1990, 212 s.
3. Абдурразак Самаркандий . Матлаи саьдайн ва мажмаи бахрайн . Фарсьадан тярҗма , юн сюз , вя изацлар . А. Урунбаевиндир . Тошкент , «ФАН» няшрийҗаты , 1969 (юзбякья) , 464 s.
4. ميرخوند ، روضة الصفا ، جلد ششم ، 1339 هجرى ، تهران . 886 ص
5. Сейфеддини М.А. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII – XV вв. Книга II. XIV – XV вв. Баку, Элм, 1981, 244 s.
6. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке. ССИА , вып. Баку, Из – во АН Азерб. ССР, 1949 , с. 153-214.
7. حافظ ابرو ، زبدة التواريخ ، مقدمه ، تصحيح و تعليقات سيد كمال حاج سيد جوادى- تهران : وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامى : سازمان چاپ و انتشارات ، 1380 ، ج. 3 ، ص: 600

АГАЕВА УЛЬВИЯ,
БГУ, к. и. н.
E-mail atoshi@mail.ru

О ГОСУДАРСТВЕ ШИРВАНШАХОВ В XIV-XV ВВ

В статье исследуется политическая история государства Ширваншахов в конце XIV- начале XV веков на базе данных источника этого же периода «Муджмали-Фасихи» Фасиха Хавафи. Автор этого источника являясь свидетелем событий конца XIV- начала XV веков дает интересные факты из истории Ширваншахов, Чобанидов и Джелаиридов этого периода.

AGAYEVA ULVIYE,
BSU, dr.ph.
E-mail atoshi@mail.ru

ABOUT SHIRVANSHACHS STATE IN XIV-XV CENTURIES

In article is researched the history of Shirvanshachs state in the end of XIV and the beginniig of XV centuries on the base of sours of this period « Mujmali Fasixi» of Fasih Khavafi. The author of this source being witness of those incidences in the end of XIV and the beginniig of XV centuries gives the interesting facts from the history of Shirvanshachs, Chobanids and Jalaireds of those period.

Rəyçilər: dos. B.Ş.Şabiyev, t.e.d. S.A.Məmmədova

BDU-nun Tarix fakültəsi Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının 28 oktyabr 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02)